

ФОЛЬКЛОРИЗМ ДРАМАТИЧНИХ ТВОРІВ ТА МАЛОЇ ПРОЗИ СТЕПАНА ВАСИЛЬЧЕНКА

Григорій Семенюк

доктор філологічних наук, професор,
кафедра новітньої української літератури,
Інститут філології Київського національного університету імені Тараса Шевченка
(УКРАЇНА),
01601, м. Київ, бульв. Тараса Шевченка, 14; e-mail: f77@ukr.net
UDC: 821.161.2-2-3.09:801.81Васильченко

ABSTRACT

Semenyuk Grygoriy. The folk elements of dramas and small prose of Stepan Vasyl'chenko.

The article is devoted to multidimensional analysis of folk elements of dramatic and epic writings of Ukrainian writer, Stepan Vasyl'chenko, in early twentieth century. The folklore motifs of short prose and dramas, the folk imagery and tropic of artwork of the author are traced. The folk sources of creativity and folk inclusions in the author's text have been emphasized. The research focuses on the achievements of the playwright in a genre of the screenplay of rooted folklore works.

Key words: Stepan Vasyl'chenko, Ukrainian literature, drama, small prose, folklore element, motif, image.

Статтю присвячено багатоаспектному аналізу фольклоризму драматичних та епічних творів українського письменника початку ХХ ст. Степана Васильченка. Простежено фольклорні мотиви п'єс та малої прози, а також народнопоетичну образність та тропіку художніх творів автора. Закцентовано на фольклорних джерелах творчості та уснословесних інклюзіях в авторському тексті. Дослідницьку увагу зосереджено на здобутках драматурга у жанрі кіносценарію для фольклорно закорінених творів.

Ключові слова: Степан Васильченко, українська література, драматургія, мала проза, фольклоризм, мотив, образ.

До драматичних жанрів Степан Васильченко (справжнє прізвище – Панасенко) звертався протягом усього творчого життя, власне його літературна діяльність розпочалася п'єсою «Чарівниця. Драма в чотирьох діях, частиною перероблена із старовинної пісні (Малюнки давнього)». С. Васильченко не побачив свого твору-первістка ні в друці, ані на сцені. З листа до редактора журналу «Киевская старина» від 28 березня 1902 р. можна визначити приблизну дату написання – листопад 1901 – березень 1902 рр. У цьому листі Васильченко просить редактора сказати свою думку про драму: «Я не сподіваюсь, що моя драма може бути прийнятною для Вашого журналу, однак якщо понад очікування Ви знайдете можливим умістити її в ньому, то я уклінно прошу про це. Рукопис цей я надсилаю разом із цією бандероллю. Рукопис підписаний недійсним прізвищем – «Вечірній» (переклад – Г.С.) [1, С. 333]. П'єса була надрукована аж у 1959 р. Пізніше, здобувши заслужений успіх як новеліст, повістяр, він знову повертається до драматургії: пише оригінальні драми, комедії, інсценізує свої прозові твори, створює драматичні композиції.

В основу першої спроби С. Васильченка в драматичному жанрі – п'єси «Чарівниця» – покладено мотиви народних баладних пісень про загублення сестрою з намови парубка рідного брата («Ой, сербине, сербиночку», «Ой у полі криниченька»). Письменник створив драму з життя українського народу за часів національно-визвольної війни проти польської шляхти. Дія п'єси певною мірою поставлена на історичний ґрунт, проте годі шукати в ній якихось конкретних ознак часу. Це романтична драма з характерними особливостями умовного письма, з виразним відтінком мелодраматизму у фіналі. Основна колізія твору тримається на образах Мар'яни, її коханця сербина та брата Олекси. Засліплена любов'ю

до сербина, дівчина не зважає ні на чий застереження. У хвилину переможного повернення козаків вона отримує брата, за що й покарана «людським законом».

Образи дійових осіб наділені незвичайними рисами, їхні вчинки відзначаються зовнішньою ефектністю, мова піднесена, навіть високопарна. У драмі засуджується не тільки чорний вчинок Мар'яни, а й підступність сербина, його зрадництво і боягузтво, натомість в образі Олекси підноситься звитяжність, мужність у боротьбі з ворогами.

Драматург щедро черпає з фольклорної криниці, інкрустуючи свої твори уснопоетичною образністю. Народні пісні використовуються для мальовничого зображення побуту й звичаїв старого українського села: картини гулянки молоді на Івана Купала, проводів козаків на війну, зустріч переможців. Фольклорні тропи, пісенні мотиви є також одним із засобів індивідуалізації персонажів.

Одноактівку «На перші гулі. Малюнки на одну дію» (1911) автор визначив як жартівливий «малюнок». Справді, перед нами яскравий зразок ліричного водевілю, по вінця сповненого невимушених комедійних ситуацій, іскрометних жартів, дотепів, чарівних народних пісень, прислів'їв, приказок. Стосунки між Оленкою, яка виривається на свої «перші гулі», і Тимошем, між парубком і батьками дівчини розкриваються в п'єсі на тлі молодечого гомону тих дівочих переспівів парубоцьких вигуків, які так колоритно передають атмосферу життя старого села. Свого часу драматург-театрознавець Я. Мамонтов слушно зазначив, що другий план Васильченкових п'єс, який так зближує творчість українського письменника з А. Чеховим та іншими творами «драм настроїв», «завжди набуває музичного характеру, з яскравим національним колоритом» [7; С. 181].

Фольклорно-етнографічний матеріал уведено у водевіль з тонким чуттям міри, отеплено пісенними інтонаціями. Васильченко не тільки пересипає п'єсу пісенними куплетами (як у п'ятій яві, де Савка зі щирим смутком співає про «літа молодії», яких не повернути ніяким вороним, чи в дванадцятій сцені, коли з вуличного гамору зривається дует «Ой у полі вітер віє»), а й проймає мову дійових осіб щирою схвильованістю, джерело якої у народній поезії. У монолозі Оленки природно звучать запитальні («Чи я у Вас неслухняна, а чи я лінива? Чи я у Вас у черниці наречена чи може, десь долі у Вас не маю?..») та окличні («Ой, мамцю, музики!.. Ой, мамо ріднесенька, ой пустіть же мене та ще й швидше!..») інтонації характерні для народних пісень. Та й сам монолог дівчини непомітно, цілком природно переходить у переспівування мелодії «Чорноморець, матінко, матінко, чорноморець», яка долітає в хату з вулиці.

Від фольклору йде й така особливість драматургії Васильченка, як світлий, ніжний гумор. Так, у розвитку дії цього водевілю вирішальну роль відіграють комічні ситуації, що випливають з домагань парубка завести дівчину на вулицю. У дусі численних народних гумористичних оповідань та анекдотів виписані діалоги Тимоша з батьками Оленки. Для них властива іронічна двоплановість, емоційний підтекст.

Завдяки прекрасним сценічним якостям п'єса «На перші гулі» міцно увійшла до репертуару професійних колективів, аматорських гуртків. Вона з успіхом ставилася на кону театру Миколи Садовського в Києві, до неї зверталися аматори і в Україні, й поза її межами: на Кубані, Поволжі, Кавказі, в Сибіру, на Далекому Сході, навіть у Канаді. Українське телебачення в 1969 р. також здійснило екранізацію водевілю.

Героями ліричної комедії «Не співайте, півні, не вменшайте ночі» (1917) також приступають сільські юнаки та дівчата, проте між ними й Оленкою та Тимошем є певна відмінність. Пріся, Горпина, Настя, Максим, Костя належать до тієї групи молоді дореволюційного села, якій пощастило вчитися у міських школах, дістати повну освіту, здобути якусь уже не хліборобську професію. Це відчувається у їхніх взаємних розмовах. Щоправда, дівчата й хлопці ще міцно пов'язані із сільським трибом життя (та вони й не хочуть рвати цих зв'язків), перебувають у полоні поетичних народних звичаїв і обрядів. Повінь ліричних почуттів, жарти, дотепи молоді визначають суть цієї світлої комедії, написаної, до речі, С. Васильченком в окопах першої імперіалістичної війни під гуркіт артилерійської канонади. Дія п'єси відбувається в чарівну літню ніч, коли перед від'їздом на навчання чи працю друзі востаннє зібралися разом. Їхні розмови, пісні, жарти перериваються співом півнів (три картини твору так названо – «Перші півні», «Другі півні», «Треті півні»). Їм дуже не хочеться прощатися – їм так шкода цієї неповторної ночі, яку вкорочують своїм співом півні. Взагалі п'єса відзначається майстерністю компонування матеріалу, передачі характерної атмосфери життя учнівської молоді.

«Народною гуморескою» назвав Васильченко свою чотириактну комедію «Недоросток» (1913). Справді, розвиток конфлікту, характер трактування дійових осіб відповідають змісту й образності фольклорних гумористичних оповідань та й, власне, вся п'єса ґрунтується на мотиві відомої народної жартівливої пісні про страждання молодиці, яка втопила свою голову за недоростком. Звичайно, драматург написав оригінальну п'єсу, в якій досить докладно змальовано побут селян, створено реалістичні образи представників різних соціальних прошарків дореволюційного села.

Якщо пісня лише подає вузлові моменти страждань жінки, яку видали за нелюба, якій багато довелося витерпіти від нього, то п'єса змальовує типові явища із життя заможного селянства, вказує на причини, що породжують родинний деспотизм, морально спотворюють наділений державною владою багатіїв. Знущання Максима-недоростка зі своєї молоді дружини Марти письменник пояснює не якоюсь абстрактною патологічною звироднілістю, а причинами соціально-історичного характеру. Випещений, зманіжений у достатках багатієм, вихований консервативними традиціями патріархального побуту, цей деспотичний зарозумілий чоловічок по-хижацькому розуміє права «хазяїна» й «чоловіка».

Про майстерність художньої трансформації уснопоетичних образів особливо промовисто свідчить однойменний кіносценарій, написаний С. Васильченком наприкінці 20-х років. Специфіка жанру не давала змоги докладно спинитися на зображенні дій, вчинків персонажів, проте подані в сценарії штрихи – влучні, емоційні, багатозначні. Так, на обличчі недоростка застигли «вираз пихи, розбещеності», його голову прикрашає надто велика шапка, він зловтішно регоче, дивлячись на сльози жінок.

Окремі п'єси С. Васильченка, особливо одноактні, такі як «В холодку» (1914), «Зіля королевич» (1913), за своєю жанровою формою нагадують драматизовані оповідання. Тут занадто широкі ремарки, насичені численними реалістичними подробицями, що мають самодостатнє значення, а також наявне введення у твір голосів із-за куліс, які виконують композиційну роль видимості масових сцен. У другому з цих етюдів змальовано образ самотньої вчительки Тані, котра, щоб скрасити своє одноманітне життя, лине в чарівну країну мрій, де «зустрічається» зі своїм «королевичем». М'яким смутком, елеґійною усмішкою оповитий образ героїні. Та С. Васильченко – завжди оптиміст. В етюд вривається іскристий жарт, викликаний контрастною ситуацією. В найпіднесенішу мить, коли Таня веде розмову з вимріяним красенем, чути стук у двері. Дочка шкільного сторожа Катря, яка теж бере участь у цій своєрідній новорічній забаві, сполохано вигукує: «Таню, це королевич!», а до кімнати заходить знайомий син крамаря, зодягнутий бідно, по-буденному. Далі перед нами проходить низка комедійних сцен, викликаних невідповідністю рожевих дівочих мрій конкретній реальній ситуації.

Ще в дореволюційні роки С. Васильченко почав працювати над п'єсою про відомого ватажка селянської боротьби Устима Кармелюка. Збереглося кілька редакцій п'єси «Кармелюк»: чотириактна драма (1918), одноактівка (1924), триактна п'єса (1927).

Образ відважного народного заступника ввійшов у свідомість С. Васильченка ще з дитинства. В автобіографічному нарисі «Мій шлях» письменник розповів про те сильне враження, яке справили на нього почута від батька пісня «За Сибіром сонце сходить» та легенди й перекази про Кармелюка. Саме фольклорні твори й стали для драматурга основним джерелом при написанні п'єси про славетного народного героя.

Розкриваючи образ Кармелюка, письменник у цілковитій відповідності з фольклорною традицією наголошує на таких його рисах, як відважність у боротьбі з гнобителями, справедливість дій, вчинків, тверда впевненість у перемозі народу. Всебічність характеристики героя досягається тим, що Кармелюк, його «розбій» оцінюються не тільки кріпаками, а й переляканим панством. В останній за часом редакції твору Кармелюк показаний у різних ситуаціях.

Картини п'єси переносять нас то до темного лісу, то до мурованого підземелля панського будинку, на чорний економський двір, але скрізь і завжди Кармелюк вражає щедротами своєї душі, витримкою, самовідданям, незламністю. Із надзвичайною силою звучить фінал драми. Схоплений панськими посіпаками, скатований народний ватажок. Побачивши знущання із селян, нелюдськими зусиллями розриває кайдани, звертається до кріпаків із полум'яним словом, із закликком знову підніматися на боротьбу проти визискувачів.

З одноактної п'єси Кармелюк постає як втілення народного гніву, як караюча рука нездолених селян. Даремно намагаються пани затулити очі чабанові – босому, обідрано-

му чоловікові у старій свиті, який уособлює покріпачений люд. Даремно царські чиновники, показуючи на стоси паперів, хочуть довести чабанові, що Кармелюк – це злодій, розбійник, каторжник, «душепагубник». Чабан рішуче відкидає шляхетсько-чиновницьку брехню: «Читай не читай – воно мені не потрібне. Це не про нього писано». Для селянина – правда у діях народного оборонця, в його подвижницькій боротьбі проти панства, він, випроставшись, несподівано заводить розмаїтим «степовим голосом» популярну пісню про того знаменитого розбійника, який, відібравши у багатого, наділяє знедоленого.

У доробку письменника знаходимо кілька нових форм драматичних етюдів, спеціально призначених для шкільної самодіяльності. Це твори про дитяче життя, композиційно не ускладнені, доступні для сценічного втілення. Одні з них написано на самостійні сюжети («У жнива», «Минають дні», «Під Тарасове свято», «Кобзар» у селянській хаті), інші є інсценізаціями оповідань чи самого автора («Свекор»), чи інших письменників («До світла» І Франка).

Серед цих етюдів привертають увагу твори, присвячені образу Т. Шевченка, популяризації його творчості. У феєрії-мініатюрі «Минають дні» (1923) колізія основана на темі відстоювання народом пам'яті великого поета від блюзнірських наскоків хулителів його прогресивних ідей. Царські поліцаї, які намагаються перепинити людям шлях до дорогої могили, розуміють роль «поета в селянській одежі» у наростанні визвольної боротьби народу. Клятвою вірності великій справі боротьби за новий світ, за світле майбутнє звучать слова дівчини, звернені до монумента поетові. Дівчина прикрашає могилу Кобзаря прапором, пронесеним на грудях через кордони охоронців. Драматург органічно поєднав Шевченків текст із діями і вчинками своїх героїв. Узявши за назву всієї п'єси Шевченкові рядки, акцентувавши увагу на думці поета про потребу самовідданої боротьби за волю, Васильченко показав ті нові сили, які в гнітючих умовах ненависного ладу виступали за національну свободу.

Драматична композиція «Під Тарасове свято» (1924) викликає інтерес не тільки майстерним використанням Шевченкових текстів, а й правдивим показом того нового, що з'явилося у селі. Різким дисонансом до нудного читання селянином Михайлом якоїсь церковної книжки звучать голоси школярів, які декламують полум'яне Шевченкове слово. Варіантом цієї композиції є драматичні сценки: «Кобзар» у селянській хаті», де, як і в попередньому творі, школярі постають носіями й пропагандистами полум'яних Шевченкових ідей.

Дитяча одноактівка «Свекор» (1924) написана С. Васильченком за сюжетом власного одноіменного оповідання. Однак автор не переносить у новий твір відомих уже ситуацій, а, використавши тільки ідейний мотив оповідання, виписує цілком оригінальні сцени. Композиційним центром п'єски є малолітній Василько, що так полюбляє критично оцінювати дії, вчинки старших, давати поради батькові й матері, взагалі повчає всіх у хаті, як потрібно господарювати. Характер усіх зауважень, усіх «старувань» хлопчика свідчить про селянський склад його розуму, вихований віковим традиційним укладом життя хліборобської родини. Комізм ситуацій, що несподівано виникають, змінюють одна одну, впливає з невідповідності розумувань Василька його нинішньому становищу в сім'ї.

Про інтерес С. Васильченка до всього нового, що з'явилося в житті й мистецтві, переконливо свідчить його звернення до такого нового жанру, як кіносценарій. Протягом 1926-1928 рр. він пише низку сценаріїв за власними творами («Петруня», «Недоросток», «Олив'яний перстень») та на цілком нові теми («Біда», «Не ходи, Грицю, на тую улицу», «Бондарівна»). Письменника полонила думка подати мовою і засобами кіно цілу серію українських народних пісень. Однак реалізувати йому вдалося тільки деякі з цих задумів. У зошитах С. Васильченка знаходимо розроблені плани таких кіносценаріїв, як «Голота», «Ганджа-Андибер», «Лимерівна», «Морозенко», «Чечітка». Він мріяв створити кілька кіносценаріїв за творами видатних російських та українських письменників, зокрема підготувати до екранізації низку чеховських новел, оповідання В. Короленка «Ліс шумить».

Створюючи сценарій «Олив'яний перстень», С. Васильченко поглиблює ідейні мотиви своєї дещо раніше написаної повісті із життя тогочасної школи. Він акцентує на потягові школярів до суспільно корисної парці, виразніше розкриває мрії підлітків про нове життя. Перед очима Костя і Насті постають привабливі картини майбутнього. У селі виросла красива споруда сільбуду, він весь залитий електричним світлом, вулицями їдуть автомобілі,

а на полі тарахотить трактор. Ці, тепер такі звичні, картини сільського побуту уявлялись тоді героям сценарію як справжнє чудо.

Сюжет «Бондарівни» оснований на мотиві народної балади, куплети якої вносять емоційне напруження у найдраматичніших місцях твору. Дівчина-патріотка рішуче відкидає «любов» пана Каневського, воліє прийняти смерть, ніж терпіти наругу від осоружного. Постійний діалог, що супроводжує розгортання цього конфлікту, якнайкраще передає драматизм ситуацій, а також характеризує образи персонажів. Рядки народної пісні автор використовує як пояснювальні написи до кадрів фільму. Вони, звичайно, виконують не лише інформативну роль, а й вносять у твір ліричний підтекст, сприяють глибшому ідейному з'ясуванню сутності зображуваних подій. Незважаючи на новизну жанру, на всі труднощі, пов'язані з реалізацією специфічної теми, письменник із справжнім художнім смаком переносить до сценарію все багатство ідей та образів народної пісні, виявляє тонку майстерність у трансформації її мотивів. Сценарій невеличкий за обсягом, але напрочуд місткий. С. Васильченкові вдалося майстерно передати характерні особливості життя народу під польсько-шляхетським гнітом, відтворити колоритні подробиці національних звичаїв. Скажімо, пишно одягнений пан Каневський кожним своїм вчинком виявляє такі станові ознаки шляхти, як бундючність, цинізм, самодурство. Бондарівні ж властиві гордість, високі почуття людської гідності, рішучість у відстоюванні честі.

Випосна фольклорними джерелами, тісно пов'язана з народним життям, драматургія С. Васильченка органічно продовжила традиції літератури попереднього періоду, внесла чимало нового в сферу художнього зображення дійсності. П'єси видатного письменника сприяли становленню розвитку української радянської драматургії. Вони з честю витримали іспит часом, а це – характерна ознака справжнього мистецтва.

Творчість Степана Васильченка – одне з яскравих самобутніх явищ в українській літературі. Виступивши з оповіданнями, новелами, етюдами, повістями, а також драмами, комедіями, водевілями, він зробив вагомий внесок у розвиток вітчизняної прози та драматургії.

Добре обізнаний із життям села, С. Васильченко зумів глибоко розкрити складні соціальні суперечності першого десятиріччя ХХ ст. Творчість письменника всебічно розкриває думи і прагнення народної інтелігенції, зокрема сільського вчительства. Опрацьовуючи цю тему, письменник досягнув значних творчих успіхів. Його твори про тернисту вчительську долю, про подвижницьку працю народних інтелігентів, їхню громадсько-освітню діяльність – яскрава художня сторінка в літописі життя освітян України на початку ХХ ст.

Світ підлітка-школяра – ще один із об'єктів художнього дослідження С. Васильченка. «Поезія отрочства, чистої дитячої душі, її світлі мрії, фантазії, пристрасті, що тільки зароджуються, – це, мабуть найулюбленіші мотиви творчості Степана Васильченка, – зазначає Олесь Гончар. – До нього мало кому з наших прозаїків щастило так проникливо заглянути у світ дитячої психології, з такою чуйністю, делікатністю, ніжністю доторкнутися до найзаповітнішого в ній, інколи з сумом, інколи з мудрою усмішкою, з лагідним гумором передати радість й печаль юної душі, бурхливі пристрасті маленької людини, в примхах, витівках, пустошах якої виражається глибоко пережита відповідь на образи й прикрощі» [3; С. 82-83].

Яку б тему не порушував письменник, всюди відчувається світлий гуманістичний пафос, що проймає його творчість. Світлом любові до людини насичені книжки С. Васильченка. На долю героїв письменника випадало багато і доброго, і гіркого, проте вони навіть у злигоднях не втрачають високих якостей своєї душі, бережно несуть у своєму серці, у своїй пам'яті все те найкраще, що виробив народ упродовж тисячоліть. Так за долями окремих людей, окремих особистостей постає український народ – працьовитий, волелюбний, мудрий, поетичний.

Органічне поєднання світлого сміху зі щирими пісенними інтонаціями, майстерність психологічного аналізу, мальовничість у зображенні природи рідного краю надають творчості С. Васильченка неповторних художніх ознак. Вражає тонка, свіжа асоціативність художнього мислення письменника, запам'ятовується чарівна барвіста мова його творів, дуже часто ритмічно організована – це ще більше посилює емоційну наснаженість, поетичність оповіді. Нові, свіжі тропи, вишукані фігуральні засоби розширюють коло звичних, традиційних асоціацій, надають прозі письменника глибокого підтексту. Семантично ваго-

ме слово, пластичність образів, ритмічність, музикальність художньої фрази – такі неповторні прикмети індивідуального стилю С. Васильченка.

Високе громадянське звучання, світлий гуманістичний пафос, художня досконалість забезпечили творчості Васильченка помітне місце в історії української літератури. «Сучасник Михайла Коцюбинського, Василя Стефаника, – зазначає Д. Міщенко, – він, по суті, складає разом з ними мистецький тріумвірат, заслугою якого є створення найновішого зразка української класичної новели» [8; С. 103].

У нашому сприйманні гуманістична творчість талановитого письменника невіддільна від особи самого автора. «Шляхетність, інтелігентність, відданість обов'язкові – все це було у Васильченка, все це він, людина передових демократичних переконань, що самовіддано трудилася в ім'я духовного розвитку свого народу, проніс крізь роки й десятиліття», – таку високу оцінку письменникові-громадянину дає інший класик української літератури – Олесь Гончар. А це – ті високі духовні цінності, яким судилося безсмертя [3; С. 83].

ЛІТЕРАТУРА

1. Васильченко С. Твори: У 3 Т. – К., 1974.
2. Васильченко С. Твори: У 4 Т. – К., 1959–1960.
3. Гончар О. Учитель з Ічні // Письменницькі роздуми: Літературно-критичні статті. – К., 1980. – С. 82 – 83.
4. Денисюк І. Розвиток української малої прози ХІХ – поч. ХХ ст.: [монографія] / І. О. Денисюк. – К. : Вища школа, 1981. – 214 с.
5. Костюченко В. Степан Васильченко. Літературний портрет. – 2-е вид., випр. і доп. – К. : Дніпро, 1965. – 110 с.
6. Краснова Л. Напівзабутий драматург: («На перші гулі» С. Васильченка) / Л. Краснова // Слово і час. – 1999. – № 1. – С. 43-46.
7. Мамонтов Я. Українська драматургія передреволюційної доби (1900-1917) історичний огляд // Червоний шлях. – 1926. – № 11-12. – С. 181.
8. Міщенко Д. На рубежі двох епох // Майстер прози поетичної, Степан Васильченко. – К., 1983. – С. 103.